

о. Юрій Мицик

ВАЖЛИВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ШВЕЙЦАРСЬКОГО ВЧЕНОГО
Kappeler A. Vom Land der Kosaken zum Land der Bauern.
Die Ukraine im Horizont des Westens vom 16 bis 19 Jahrhundert.
Wien-Köln-Weimar, 2020. 389 с.

DOI: 10.5281/zenodo.5079330

© Ю. Мицик, 2021. CC BY 4.0

Швейцарський історик зі світовим іменем, друг України, професор Віденського університету, член Австрійської і Української Академії наук Андреас Каппелер не потребує спеціальних рекомендацій. Початковим зацікавленням шановного славіста була історія Московської держави й особистість царя Івана IV у висвітленні тогочасної західної преси, пізніше Російської імперії, але практично з самого початку своєї наукової діяльності він приділяв велику увагу й народам, які побували під владою цієї держави. Із проголошенням незалежності України Каппелер дедалі більше досліджує її історію, зокрема формування української держави та український національний рух, і навіть видав низку монографій, присвячених цій тематиці. Наразі побачила світ солідна книга на 389 сторінках «Від країни козаків до країни селян. Україна в розумінні Заходу від XVI до XIX століття». Вона є своєрідним продовженням його першої монографії «Іван Грозний у дзеркалі тогочасної іноземної преси» (Ivan Groznyj in Spiegel derausländischen Druckschriften seiner Zeit. Bern-Frankfurt am Mein, 1972).

Книга складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку покликань, використаних джерел та літератури, іменного показника. Майже кожен розділ закінчується висновками (резюме).

У вступі стисло оповідають про крах СРСР і виникнення на його уламках 15 незалежних держав, про малу обізнаність Заходу про Україну й посилення інтересу до неї завдяки Майдану 2004 р. і особливо Майдану 2014 р. Автор піддає критиці поширене на Заході уявлення (зокрема його популяризував колишній канцлер ФРН Гельмут Шмідт) про Україну як провінцію Росії, а про українську мову як діалект російської. Пан Андреас приділяє увагу термінології, зокрема вказує на те, що ще на картах Європи XV ст. Себастьяна Мюнстера та Герхарда Меркатора розрізняли Україну-Русь (Russia) та Московію, пов'язує поширення терміну «Україна» з діяльністю запорозьких козаків. Тут же знаходимо характеристику використаних джерел, поділених на вісім категорій («летючі листки», газети, щоденники й мемуари, нотатки мандрівників, карти тощо), які в українській історіографічній традиції нерідко умовно об'єднують в одну – «записки іноземців». Оскільки в книзі охоплюють і XVIII–XIX ст., то до цієї категорії автором включені також художні твори та енциклопедії. Присутня й стисла історіографічна довідка. А. Каппелер – перший на Заході дослідник цієї теми – позитивно оцінює доробок українських авторів (І. Борщак, Д. Дорошенко, Т. Мацьків, Д. Наливайко та ін.). На нашу думку, він охопив основний масив українських досліджень, використав також і поради цілого грона сучасних ні-

мецьких, українських та інших науковців. Дуже важливі навіть такі, здавалося б, деталі. На відміну від переважної більшості зарубіжних істориків, автор прагне передати українське написання топонімів і гідронімів, наприклад: Dnipro, L'viv, а не Dniјer, і т. д., що є абсолютно правильним.

У першому розділі «Відкриття Східної Європи і Україна (XVI – перша половина XVII ст.)» мова йде про зростання зацікавленості західноєвропейських авторів Східною Європою і, зокрема, Україною, що викликане перш за все змінами політичної ситуації (турецьке нашествя, зростання могутності Речі Посполитої і Московської держави). Уже у XV ст. відбулося венеціанське посольство А. Контаріні до Персії, який залишив опис своєї подорожі, де він знайшов місце й для українських сюжетів (описи Києва, Луцька, Житомира та ін.). Німецький картограф Мартін Вальзеємюллер (1472–1520 рр.) назвав низку міст України, причому розділив Русь (Україну) і Московію. У такому ж ключі були укладені мапи Б. Ваповського, С. Мюнстера, А. Ортеліуса та ін. Оскільки книга А. Каппелера адресована перш за все німецькомовному читачеві, то публікації джерел українською, білоруською, польською та російською не вказують. Автор законо-мірно воліє покликатися на оригінали-першодруки «записок іноземців». Тому не знаходимо тут ряду перекладів українською чи російською, зокрема: Меховський М. Трактат о двух Сарматиях (М.–Л., 1936); Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі (К., 1960); Барбаро и Контарини о России (Л., 1971); Герберштейн С. Записки о Московии (М., 1988); Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії (К., 2009); Г. Л. де Боплан. Опис України (К., 2012) тощо. Однак все ж варто було б залучити капітальний каталог Веніаміна Кордта «Чужоземні подорожі по Східній Європі до 1700 р.» (К., 1926).

Слушно вказують, що з початком книгодрукування на Заході з'являється велика кількість «летючих листів», газет, брошур, причому домінуючою темою була турецька загроза. Так, у XVI ст. вийшло з друку 2000 (!) газет і «летючих листків», присвячених цьому питанню. Частина з друкованих, а також рукописних газет містить інформацію про запорозьких козаків, котрі провадили антиосманську боротьбу. Цій боротьбі приділили увагу й у більших за обсягом працях мандрівників та мемуаристів, як от Леонарда Горецького чи Лаврентія Мюллера. Останні писали про гетьманів Івана Свирговського та Івана Підкову, які здійснювали походи проти турків у Молдавію в 70-х рр. XVI ст. У монументальній праці француза Н. де Монтро (1561–1608) «Загальна історія турецької війни» мова йде і про молдавські походи запорожців під проводом гетьмана Лободи в 1594–1595 рр. У XVII ст. велику увагу стали приділяти 30-літній війні («Gazette de France», перші томи «Theatrum Europaeum»), але Хотинська війна 1621 р. (нині виповнюється 400-річчя цієї події) знову привернула увагу сучасників до турецької загрози й природно до запорожців, котрі відіграли важливу роль в обороні кордонів не тільки Речі Посполитої, але й усїєї Європи (ті ж «Gazette de France», перші томи «Theatrum Europaeum», французькі й італійські «летючі листки» тощо). Так, брошура «Zeitung aus Walachej», яку написав німецький офіцер на службі Речі Посполитої, високо оцінює мужність у боях запорожців (протиставляючи їм поляків). Такої ж думки був французький історик-сходознавець Мішель Бодьє (1589–1645). Хотинській війні 1621 р. й морським походам запорожців проти Османської імперії присвятив низку донесень французький дипломат де Курменін (1600–1632). Про козаків того часу писали венеціанці, голландці, поляки та ін. Цілий параграф 1.5. Каппелер приділив розгляду знаменитої праці Г.-Л. де Боплана.

Другий розділ («Українські козаки у висвітленні європейської громадськості») присвячений Національно-визвольній війні українського народу 1648–1658 рр. Одразу треба зазначити, що основними працями, на які спирався Каппелер при оцінці Національно-визвольної війни, були фундаментальні монографії В. Смолія, В. Степанкова, Ф. Сисина. Автор аналізує низку німецьких та англійських газет, також «Французьку газету», 6–7 томи «Театру Європи» тощо. У них висвітлюють перш за все переможний похід повстанців 1648 р., звертають увагу

на їхній союз із Кримським ханством, підкреслюють роль гетьмана Б. Хмельницького й полковника М. Кривоноса. Автори газет викладали хід подій, наводили численні факти, часом оригінальні, інколи давали оцінки подіям, переважно негативні щодо повстанців, як от: повсталі селяни назвали себе козаками й піднялись проти шляхти «під гаслом фальшивої свободи» (с. 75). Особливо важливим і цікавим є 2 параграф, присвячений реакції тогочасної західної преси на російсько-український союз 1654 р., який швидко перетворився в нерівноправний і так поклав початок залежності України від Московської держави. Ці повідомлення зазвичай ґрунтувалися на інформації з Речі Посполитої, навіть ту, яка походила з України, сприймали «через польські окуляри» (с. 85), що, поза сумнівом, породжувало однобічність поглядів, відверту ворожість до рівноправного союзу 1654 р. Однак дослідження містить достатньо цінної інформації, яка стосується передумов союзу, обставин та умов його укладення. Подальші підрозділи присвячені розгляду праць Й. Пасторія, П. Шевальє, Н. Ганновера, А. Віміні та М. Бізаччіони. Праця останнього «*Historia delle guerre civili de gli ultimi tempi*» (Венеція, 1652) зазвичай майже не потрапляла в поле зору українських істориків. А між тим італійський автор пише про українсько-польське протистояння, починаючи з повстання С. Наливайка, критикує політику Речі Посполитої, указує на глибокі причини Національно-визвольної війни, підкреслює особливе значення релігійного чинника (як і при укладенні союзу 1654 р.). Цікаві навіть дрібні зауваги Бізаччіони, як от вказівка на те, що козаки («козацька нація») презирливо називали поляків «*Lacchi*». Останній підрозділ присвячений історико-географічним описам України XVII ст. (А. Целларія, Г. де Танда, Отевілля), Б. Коннора.

Третій розділ «Україна і Росія у XVIII столітті» автор відкриває параграфом «Гетьман Мазепа у тогочасній періодиці», у якому аналізує відповідні звістки таких газет або їхніх збірників як от: «*Wienerische Diarium*», «*Die Europäische Fa-ma*» (Leipzig, 1702–1725), «*Die Historischen Remaques*» (Hamburg, 1701–1707) та ін. Цей параграф читати особливо цікаво, тому що матеріали європейської преси XVII–XVIII ст. майже невідомі вітчизняним дослідникам, хіба що тим, які жили в еміграції (І. Борщак, Т. Мацьків). У цих матеріалах простежуються основні події гетьманату І. Мазепи й міститься чимало оригінальних даних. Цю тему продовжують у наступному розділі («Мазепа і Україна в творах першої половини XVIII століття»). Розглянуті праці де Невіля, Й. Б. Гоманна, Г. Адлерфельда, Й. В. Барділі, Ф. Й. фон Штраленберга, Х. Гассмана та ін., у яких висвітлюють хід Північної війни, участь у ній гетьманців І. Мазепи, антиколоніальне повстання 1708–1709 рр. під його проводом, також гетьманати його наступників – П. Орлика, І. Скоропадського та Д. Апостола (про П. Полуботка коротко згадують в іншому розділі при розгляді праці Шерера). У полі зору тогочасних авторів перебувало й запорозьке козацтво та його лідери, перш за все К. Гордієнко. Урешті й 3-й підрозділ («Вольтер, Мазепа, Карл XII і Петро Великий») розвиває сюжети першого підрозділу. Хоча він стосується досить висвітленої теми (Вольтер і Україна), однак Каппелер і тут зумів знайти нові підходи. На нашу думку, варто було б відмовитися від нав'язуваного російською історіографією визначення «Великий» стосовно Петра I, знаючи, які чорні справи він чинив (не тільки щодо України).

У параграфі 4 («Україна в енциклопедіях XVIII століття») аналізують гасла й статті переважно майже незаних українським історикам енциклопедій Й. Будде/Я. Іселіна, Цедлера, Ф. Піваті, Дідро й «Британської енциклопедії», інших видань. У цих працях містяться досить вичерпні характеристики України, її природи та родючих ґрунтів, земель (провінцій), релігії, (вказувалося, що до 1686 р. Київська митрополія перебувала під юрисдикцією Константинопольського патріарха), міст, зокрема Києва, Брацлава, Галича, Кам'янця-Подільського, Луцька, Львова, Переяслава, Чигирини, Черкас, Чернігова, Чорнобиля та ін., рік (перш за все Дніпра), запорозького козацтва, видатних діячів України (князь Володимир Святославич, Б. Хмельницький, І. Мазепа) тощо. У знаменитій енциклопедії Дід-

ро й д'Аламбера міститься стаття про Чернігів, який є «значним містом Московії», присутні згадки про Чернігівське князівство й Сіверщину. Важливо, що майже для всіх авторів Україна лишалася «країною козаків». Водночас тривале панування Російської імперії далося назвак: частина авторів енциклопедій вже пов'язує термін «Русь» (Russland, Reussen) з Московщиною (Росією). Деякі (Ісєлін) розуміли під Руссю ті землі Речі Посполитої, які були заселені переважно «русами або рутенами» (с. 156–157). Завершує розділ параграф, присвячений творам А. Бюшинга, Ш.-П. Шерера, Й. Х. Енгеля. У відомому творі Шерера названі 10 полкових центрів Лівобічної Гетьманщини, у т. ч. Ніжин, Прилуки, Стародуб і Чернігів. «Історія України» Енгеля по суті увінчує досягнення історичної науки того часу про Україну й не випадково мала вплив не тільки на західну, перш за все німецьку, але й українську історіографію (Д. Бантиш-Каменський, М. Маркевич).

У четвертому розділі («Україна стає країною селян: записки мандрівників між 1760 і 1860») в полі зору А. Капелера опинилися праці Й. Г. Гердера, Д. Белла, Й. Маршала, Хаммарда, Мьоллера, де Байєрта, Е. Кларка Д. Джеймса, Й. Коля, письменниць Жермени де Сталь (мадам де Сталь) та Марії Фьорстер. Вони залишили описи міст і сіл України, зокрема Диканьки, Миколаєва, Миргорода, Одеси, Херсона, Харкова та ін., їх торговельних зв'язків. Шотландець Джон Белл (1691–1780), який видав у 1763 р. двотомний опис подорожі «з Петербургу до Азії», залишив також опис своїх відвідин Батурина, Глухова й Ніжина; англієць Йозеф Маршалл у творі, виданому 1772 р., описав свою мандрівку з Москви до Києва, під час якої побував у Стародубі й Чернігові (листопад 1770 р.); Джон Томас Джеймс (1796–1828) здійснив подорож Україною в 1816–1819 рр., і першим побаченим українським містом був Новгород-Сіверський. Також увагу вказаних авторів привертала гайдамацький рух, перш за все «Коліївщина», побут, демократичні традиції українського народу. Крім того, автори виконали цікаві малюнки. Шкода, що твір мандрівника й художника Ж.-А. Мюнца з Ельзасу не був розглянутий у книзі, а між тим він залишив цілі альбоми, у котрих містяться сотні малюнків (із розгорнутими коментарями) міст, місцевостей України, типи українців, причому деякі з них (про Україну) і досі неопубліковані. До речі, варто сказати, що в книзі Капелера наведено багато малюнків, карт, портретів тощо (всього близько 50), і це є прекрасним доповненням до книги.

Варто сказати, що деякі автори, у першу чергу Йоганн Георг Коль (1808–1878) значну увагу приділили розкриттю національного характеру українців, відмінностей між ними й великоросами. Так, Коль вказував на те, що українці вживають щодо великоросів образливу кличку: «Вони... мають кличку “Kazapri”, а це слово є татарським і означає “м'ясник”» (с. 232). Тут треба трохи уточнити Коля, оскільки це слово також присутнє і в турецькій мові й означає того ж таки м'ясника, але в більш негативному контексті, подібно як «Джек-Різник». Він із великою симпатією оцінює українську культуру, зокрема пісні й танці, такого поета як І. Котляревський. Урешті Й. Г. Коль навів порівняльну таблицю, у якій вказував відмінності в зовнішності обох народів, як от: колір волосся й очей (світлий у великоросів і чорний в українців), колір очей (сірий – карий) і т. д. Серед українських міст Коль згадував також Чернігів.

Окремий підрозділ монографії А. Капелера, «Відкриття Галичини, присвячено працям переважно двох авторів із Німеччини, одного із Бельгії й одного з Франції, котрі із захопленням відкрили для себе цей край, який було приєднано до імперії Габсбургів наприкінці XVIII ст. Зокрема, Й. Г. Коль вказував на національну тотожність місцевого населення з українським населенням Наддніпрянщини.

Останній п'ятий розділ книги «Поетична Україна» стосується висвітлення іноземними авторами української культури, перш за все народних пісень і дум, діяльності кобзарів (бандуристів). Особливо автор звертає увагу на публікацію Фрідріхом Боденштедтом у 1845 р. українських пісень і дум, їх дослідження Цуккальмагліо (Вальдбрюль), Тальві. Окремий (другий) параграф «Рання рецеп-

ція Шевченка й Гоголя» присвячена розповіді про життя Великого Кобзаря й публікації його портрету в «Gartenlaube». Те ж саме стосується й М. Гоголя, яким дуже цікавився зокрема французький письменник П. Меріме. Трохи говориться й про Г. Квітку-Основ'яненка, І. Котляревського та ін. Третій параграф «Легенда про Мазепу в літературі та мистецтві європейських романтиків» присвячений цьому гетьману. Зазначимо, що початок цій легенді поклав польський шляхтич, противник молодого І. Мазепи Ян Пассек. Він прагнув очорнити І. Мазепу й тому вмістив у своїх мемуарах брехливу історію про його покарання чоловіком-рогоносцем (голого Мазепу прив'язали до коня, що мало спричинити смерть, оскільки кінь мчав, не розбираючи дороги). Ця історія досить відома українським історикам, але західний читач в основному знає про неї скажімо лише з поем Дж. Г. Байрона, В. Гюго, драми Ю. Словацького, картини Е. Делакруа та ін., але зазвичай не знає, хто такий І. Мазепа і яку роль він відіграв в історії України. Книга А. Каппелера заповнює цю лакуну й доповнює її новими фактами: роман Ф. Г. ван Леента «Мазепа, лев степів» (1875 р.), кінофільм Мартіна Бергера «Мазепа, народний герой України» (1919 р.) та ін.

Підсумовуючи, скажемо, що книга Андреаса Каппелера є важливою віхою в розвитку західної історіографії про Україну, у ній подано узагальнююче дослідження того, як у Західній Європі накопичувалися й поширювалися знання про Україну й українців до кінця XIX ст. У книзі міститься чимало важливих фактів, особливо стосовно ролі преси як важливого джерела з історії України XV–XVII ст., важливих вітчизняним дослідникам. Але куди більше значення має ця книга для зарубіжного читача, котрий у своїй більшості має поверхові або хибні знання про Україну. Тож привітаємо автора з великим творчим успіхом і побажаємо йому нових звершень!

Дата подання: 10 березня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 18 березня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Мицик, Ю. Важливе дослідження швейцарського вченого: Kappeler A. Vom Land der Kosaken zum Land der Bauern. Die Ukraine im Horizont des Westens vom 16 bis 19 Jahrhundert. Wien-Koln-Weimar, 2020. 389 с. (рецензія). *Сіверянський літопис*. 2021. № 3. С. 166–170. DOI: 10.5281/zenodo.5079330.

Цитування за стандартом APA

Mytsyk, Yu. Vazhlyve doslidzhennia shveitsarskoho vchenoho: Kappeler A. Vom Land der Kosaken zum Land der Bauern. Die Ukraine im Horizont des Westens vom 16 bis 19 Jahrhundert. Wien-Koln-Weimar, 2020. 389 с. (retsensziia) [An important study by a Swiss scientist: Kappeler A. Vom Land der Kosaken zum Land der Bauern. Die Ukraine im Horizont des Westens vom 16 bis 19 Jahrhundert. Wien-Koln-Weimar, 2020. 389 с. (review)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 166–170. DOI: 10.5281/zenodo.5079330.

